

LŐVEI PÁL

KÖZÉPKORI EGYHÁZI ÉPÍTÉSZE ERDÉLYBEN

9. nemzetközi tudományos konferencia

■ 2019. április 11. és 13. között kilencedik alkalommal rendezték meg a *Középkori egyházi építészet Erdélyben* című konferenciát Szatmárnémetiben, a Szatmár Megyei Múzeum (Muzeul Judeţean Satu Mare) épületében. A sorozat első ülészakára még 1998-ban, a nyolcadikra 2013-ban került sor.¹ Most tehát hatéves szünetet követően újították fel a programot – gyorsan változó szakmai világunkban a huszonegy évet és a kilenc konferenciát tekintve már nyugodtan beszélhetünk hagyományról. A hat év hozott némi szervezeti változást is: a korábbi rendszeres társszervező Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Múzeumok Igazgatósága a magyarországi múzeumi hálózat átszervezése következtében a nyíregyházi Jósza András Múzeumra váltott, de ez a szervezésben részt vevők személyi körében valójában nem jelentett érdemi változást.

Az első hét konferencia anyaga korábban öt kötetben meg is jelent,² ma is gyakran idézett, fontos tanulmányok olvashatók bennük. A konferenciák és a kötetek címe mindig három nyelven – románul, magyarul és angolul – tűnt fel a plakátokon, illetve a címlapokon, a tanulmányok többnyire – de nem minden esetben – az előadó lakóhelyének megfelelően román vagy magyar, esetleg angol nyelvűek, az összefoglalók pedig angolul olvashatók. Egy világosan megfogalmazott és körvonalazott, több mint két évtizedes program eredményei, a konferenciák a határon átnyúló tudományos eszmecsere fórumai. Annak felismerése, hogy Románia és Magyarország régész, építés- és művészettörténész, történész kutatóinak egyrészt joguk, másrészt kötelességük egymás munkájának ismerete, a közös témák közös megvitatása. A program a kezdetektől fogva a romániai Satu Mare/Szatmár megye és a magyarországi Szabolcs-Szatmár-Bereg Megye múzeumi intézményeinek együttműködésén alapul, a résztvevők azonban nem csupán a két szomszédos megye tudományos közéletét képviselik, hanem egész Magyarországot és egész Erdélyét, bukaresti intézmények szakembereivel is kiegészülve. A címben szereplő Erdély azonban nem a középkori Erdély területére korlátozódik – már csak a szatmári kezdeményezésből is következik, hogy sokkal inkább a mai köznyelv „kiterjesztett” Erdély-fogalmáról van szó, benne az egykori Partiummal és a Bánsággal. A szervezők azonban esetenként még ettől is el szoktak tekinteni, ha érdekesnek tűnő témával jelentkezik valaki. A mostani konferencián például nem csupán a magyarországi társrendező hatókörébe tartozó Jánk katolikus temploma és a nyírbátori Batori-síremlékek voltak előadások témái. A lényegesen távolabbi, azonban erdélyi párhuzammal is jellemzett Rudabánya, továbbá – az erdélyi nagyszámú hasonló lelet feldolgozásának és publikálásának reményében, mintegy figyelemfelhívó céllal – a pilisi ciszterci kolostor és a corvinák könyvveretei is bekerültek a programba. A főtémát jelentő épületek párhuzamaiként pedig más épületek, például székesegyházak vetített képei is feltűntek.

A konferenciának nem „klasszikus” értelemben vett, témánként egyetlen tablóra korlátozódó poszterszekciója volt, hanem a múzeumépület előcsarnokában, a főlépcsőház első és második emelet közötti lépcsőpihenőjén, valamint az elő-

adásoknak helyet adó második emeleti díszterem előterében három gazdag – a bemutatott anyag összetettségét tekintve szinte mélyfúrászerű – poszterkiállítás tablóit helyezték el. A programot megnyitó köszöntőket ezen kiállítási anyagok rövid bemutatása követte. A vendéglátó múzeum munkatársai, Szócs Péter Levente és Sebastian Belbe a 12. század második felében épült ákosi (Acâș) bencés monostortemplom helyreállítás-történetét és legújabb kutatási eredményeit ismertető tablósorozatának népszerűsítését az évszázadok óta reformátusok használta, román kori téglatemplom lelkésze, Dobai Zoltán vállalta magára, utalva arra is, hogy maga a helyreállítás még folyamatban van.

A Barcaságban a német lovagrend központjaként a 13. században felépített Földvár (Feldioara) erődítményének romjai között és körül 2013 és 2017 között végzett kutatások és a már elkészült – egyes magasabbra nyúló falrészeken és tornyokon az utóbbi évek némely magyarországi produkciójához hasonlóan túlhajtottnak tűnő – helyreállítás eredményeit népszerűsítő kiállítás anyaga szép kiállítású füzetben is tanulmányozható,³ ezt a résztvevők az összefoglalókat számos képpel magyarázó programkötetel együtt kézhez is kapták. A kolofonban a projekt koordinátoraként megnevezett Daniela Marcu-Istrate mellett egész csapat végezte a nagy felületekre kiterjedő ásatási munkálatokat, a tablókiállítást Daniela Marcu-Istrate és Adrian Ioniță (Román Akadémia, Vasile Pârvan Régészeti Intézet, Bukarest) rendezte.

„A nagybányai (Baia Mare) Szent István-templom régészeti kutatása – a sírleletek tanúsága” című, a 2012 és 2014 közötti munkálatokat bemutató kiállítást a nagybányai Máramaros Megyei Történelmi és Régészeti Múzeum, valamint a Szatmár Megyei Múzeum a kutatásokat közösen végző munkatársai, Dan Pop, Dragoș Conțiu, illetve Szócs Péter Levente és Katócz Zoltán állította össze. A Szent István-torony és az egykori plébániatemplom kutatásának eleje témája volt már a 2013-ban rendezett hasonló konferenciának is, és már évekkal ezelőtt elkészült a feltárt épületmaradványok konzerválása-helyreállítása is. A bemutatott leletanyag ismeretében csak hangsúlyozni lehet a még hiányzó záró publikáció fontosságát. Egy gótikus minuszkulás feliratú sírkőtöredék például a középkori Magyar Királyság területén ritka, a vésett vonalakat kitöltő fekete pasztabrakásával gyulafehérvári (Alba Iulia), kassai (Košice), esztergomi, pilisszentkereszti, pécsi sírlapokhoz kapcsolódik – a konferencia eredményeképp a belőle vett anyagminta vizsgálatára a Magyar Tudományos Akadémia Geokémiai Kutatóintézetében kerülhet sor.⁴ A szakmai beszélgetések vetettek fényt arra is, hogy a leletek között két vörös márvány sírkőtöredék is található, bővítve az Esztergom közelében a Gerecse-hegységben bányászott, mutatós kőanyag ismert felhasználási helyeinek körét.⁵

A leghosszabb – teljes fél napot igénybe vevő és két részre osztott – szekciót „Épület-kutatások” cím alatt városi és falusi templomoknak szentelték a rendezők. A tíz elhangzott előadás közül hét már címében is friss – akár 2018-ban végzett – régészeti/műemléki kutatásokra utalt. Florin Mărginean és Emődi Tamás az Arad megyei feketegyarmati (Iermata Neagră) református, Horațiu Dorin Groza az ótordai (Turda Veche) református, Botár István a csíkszentmiklósi (Nicoleşti) római katolikus plébánia-, Demjén Andrea a gyergyóalfalvi (Joseni) plébánia-, Sebastian Ovidiu Dobrotă, Ionuț Codrea és Vasile Paul Scrobotă a nagyenyedi (Aiud) református, Paszternák István (a jelen nem lévő Simon Zoltán nevében is) a jánki római katolikus templom kutatásairól, Anca Nițoi a szebeni (Sibiu, Hermannstadt) Szentháromság-plébániatemplom kriptájának kutatásáról és felújításáról számolt be. A feketegyarmati épület román kori és gótikus periódusainak meghatározása a középkori falusi templomok legáltalánosabb építéstörténeti sémájához illeszkedik, ugyanakkor Csíkszentmiklós korábban 15. századnak tartott, középkorias tornya 18. századnak bizonyult.

Két előadás konkrét műemléki vonatkozásoktól mentes, tudományos érdeklődéstől vezérelt kutatásokról szólt. Nyárádi Zsolt az 1770-es években lebontott lövétei (Lueta) templom beépítetlenül hagyott területén végzett ásátás eredményeit mutatta be. A falmaradványok újra- és újraépítésről, bővítésekről tanúskodtak, a szokatlanul sok periódus talán a csúszásveszélyes talaj a 18. századra kivédhetetlennek bizonyult, már a középkor évszázadaiban is kedvezőtlen viszonyaira utalhat. Dan Culic a Szilágyság csupán írott források említette, látszólag nyomtalanul eltűnt falvainak felkutatását célzó doktori programja keretében két olyan település – Sándorháza és Bőnye – terepbejárásáról számolt be, ahol a középkori templomok pontos helye is azonosítható volt. Az előadás azonban a programfüzetbe került összefoglalóhoz képest jóval bővebb anyagot mutatott be. Így Mojgrádon (Moigrad) a Meszes (Mecheș) Porolissum római erőd romjai fölé épült bencés kolostora közelében fellelt, földbe-sziklába mélyített „cellák” részben temetkezésre, részben remeték lakóhelyeként szolgáltak. Szilágyperencesben (Pericei) egy középkori templom és tornya maradványain kívül a Batoriakhoz köthető két tumbafedél-töredék – 19. századi, illetve 1980-as leletek – mellett a jelenlegi templom falában néhány felirat és csúcsíves ablakelem utal az elpusztult középkori épületre. Szilágynagyfalu (Nușfalău) 15. századi pálos kolostorának eddig ismeretlen helyét is sikerült azonosítani. A Zilah (Zalău) területére eső Vártelek (Ortelec) területén az 1980-as években kezdődtek, majd 1996-ban folytatódtak a régészeti kutatások: hallstatti és 11–12. századi leletek, a 10. századtól felépült védfal ma is látható részletein kívül a temetkezésekből egy korai templomra lehet következtetni. Az előadáshoz hozzászóló Daniela Marcu rámutatott, hogy mind ebből a műemlékjegyzékben semmi sem jelenik meg – szavai szerint sírni lehetne a helyzet miatt.

Ismeretlen, részben egyenesen különleges emlékeket mutatott be Corneliu Gaiu a Beszterce vidékéről („Nösnerland”) származó kőfaragványok ismertetése során. A leletek részben helyreállítási munkálatokhoz kapcsolódnak. Csépán (Cepari, Tschippendorf) és a ma Besztercéhez (Bistrița, Bistritz) tartozó Aldorf (Unirea, Walldorf) a 19. századi beavatkozások következtében csak csekély középkori részleteket mutató evangélikus templomaiban 15. századi kapuzatok kerültek elő. Aldorf homlokzat elé ugró tornyának földszintje három oldalról nyitottnak bizonyult, hasonló, csúcsíves árkádívek törték át Dipse (Dipșa, Durrbach) nyugati tornyának földszintjét is, ahol a kő szószerék mellvédlemezein vakmérműves tagolás, valamint lefaragott figurák – bárány és oroslán – körvonalai kerültek elő, az eredeti festés színmaradványaival együtt. Unikális faragványt szállítottak múzeumba Nagydemeter (Dumitra, Mettersdorf) templomából (a középkori épületből egyedül a torony maradt meg, a neogót hosszház 19. századi): háromszögben törő párkányok sorozata alatt vakmérműves fülkében szinte körplasztikájú büsztök, a párkányzat felett fejek díszítik a 15. századból származó fejezetet, amely valószínűleg az egykori diadalívhez tartozhatott.

A hat előadás alkotta „Berendezés és tárgyi emlékanagy” szekciót könyvnek bemutatását követően (ld. alább) Tari Edit az erdélyi kő keresztelõmedencék kutatásának újabb eredményeiről szóló beszámolója indította. Gyűjtõmunkájának korábbi fázisáról egy marosvásárhelyi előadása nyomán 2013-ban már közreadott egy tanulmányt.⁶ Az abban szereplő tárgyi anyag azóta tovább bővült. Az előadót néhány meggyőző tipológiai-stiláris felismerése műhelykapcsolatok feltételezésére vezette például román stílusú darabok esetében Erdély délkeleti csücskében. Motivális egyezések még olyan távoli tájak emlékanagyával kapcsolatban is felismerhetők, mint Skandinávia – a keresztelõmedencék kutatása Lengyelországban is komoly skandináv kapcsolatrendszeret tárt fel.

Benkő Elek „A könyv régészete” című előadásában a pilisi ciszterci kolostor százánál több fém könyvveretét elemezte, amelyek egy Buda 1526. évi ostromához

kapcsolódó, váratlan török támadás okozta tűz következtében zárt leletcsoportként kerültek a földbe. A könyveket azonban, amelyekhez tartoztak, nem egyszerűen kötötték be, a darabok típus, stílus, anyagösszetétel szempontjából több csoportot alkotnak. A korai – 15. század előtti, illetve a 15. század első felére keltezhető – veretek Kárpát-medencén kívüli eredetűek, távolsági kereskedelem útján jutottak a kolostorba. A 15. század második felében készült példányok egy része helyi műhelymunka terméke, az 1470–80-as évektől ugyanakkor az anyagvizsgálatok szerint aachen-i eredetű sárgarézlemezekből Nürnbergben készült, jellegzetes darabok is feltalálhatók voltak Pilisen. A leletgyűttes kirajzolja az egykori könyves helyiség, a kerengő északkeleti sarkához kapcsolódó *armarium* helyét. A fennálló ciszterci könyvtárak vizsgálata alapján a könyvek mintegy felét látták el a feltalálathoz hasonló veretekkel (a túl nagy és a túl kicsi kötetek eltérő rendszerű kötést kaptak), a leégést követően az értékes fém egy részét ki is termelhették, valószínűleg nem is minden darab került elő az ásatások során. Amit megtaláltak, mintegy negyven kötethez volt elég, így a felégetett könyvállomány legalább kétszáz kötetre becsülhető. Például Citeaux vagy Heiligenkreuz könyvtárához mérten a pilisi könyvtár jóval szerényebb lehetett. Ami Pilisen a kötésből elégett, megmaradt és jól elemezhető a Corvina könyvtár megmaradt kötetein. Ezek vizsgálatáról – így a veretek és a karmos csattípus használatának jellemzőiről – a budapesti Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, Tóth Zsuzsanna számolt be.

Mihály Ferenc Szászbogács (Băgaciu, Bogeschdorf) és Hóltóvénny (Hălchiu, Heldsdorf) szárnyasoltárainak mindössze egy-egy napos szemrevételezésen alapuló szerkezeti elemzését végezte el. Látszólagos egyöntetűségük ellenére, ha különböző mértékben is, de mindkét alkotás különböző eredetű és korú elemekből lett összeállítva, illesztési pontjaik, átfestéseik, lefaragásaik azonban gazdag forrását alkotják az eredeti állapot rekonstrukciójának. (Megemlítendő, hogy a programfüzet Felsőtatárlaka [Tătárlău, Taterloch] oltárának helyreállításához kapcsolódó megfigyeléseket is beharangozott, az alkotás fényképét is közzétette.)

Németh Péter a Bátorai család síremlékeiről számolt be. A Bátorai István országbíró (+1493) jól ismert nyírbátori tumbafedlapjához tartozó fenéklap 2010-ben került elő az obszerváns ferencesek a főúr alapította kolostorában, az oldallapokból korábban meglévő, Entz Géza által még leírt töredékek azonban ma nem találhatóak. A tarpai református templom déli kapuja fölötti Bátorai-címer is egy síremlék maradványa lehet: 1795-ben lebontották a szentélyt, és a templomban álló síremlék fedlapjából kivágtott címet a diadalív kő burkolólappjaival együtt a kapu fölött falazták be. Szilágypercseken két fentebb már említett, erősen rongált tumbafedél darabja a somlyói Bátoriakhoz köthető – Emődi Tamás az előadást követően ehhez hozzátette, hogy a síremlékek oldaltöredéke és lábazatdarabja is előkerült. Ugyancsak funerális témáról szólt a „Síremlékek és patrónusok a templomtérben: a Mikola és a Gyerőfi család fejedelemség kori síremlékei” című előadás, amely az előadó Mérai Dóra doktori disszertációjának⁷ és az 1540 és 1700 közötti erdélyi síremlékek adattárának egy kis részletét emelte ki. A két család Kolozsvár (Cluj-Napoca) környéki templomokban elhelyezett síremlékeinek különleges jellemzője, hogy rajtuk előszeretettel tüntették fel a készítettők neveit: tudatosan használták a faragványokat a személyi-családi reprezentáció kifejezésére. A sírlapok kolozsvári műhelyekben készült, nem túl magas színvonalú alkotások, a célnak azonban megfeleltek: ez volt általános az erdélyi főnemesség köreiből.

Az „Építészeti és művészettörténeti elemzések” szekció három programpontja közül az első Szakács Béla Zsolt Sajóudvarhely (Șieu-Odorhei) középkori templomáról szóló beszámolója volt. A „klasszikus” művészettörténeti módszereken alapuló építészettörténeti elemzés a lényegében eredeti középkori állapotában fennmaradt, ma református templom építési idejét a 13. század közepső harmadában határozta meg, a nyílásrendszer cseréjét eredményező gótikus átépítést pedig a 15.

század második felére helyezte. Sanda Salontai – Szászsebes (Sebeș, Mühlbach), Brassó (Brașov, Kronstadt), Nagyszeben (Sibiu, Hermannstadt) kapcsán – a csarnoktemplom típusának az erdélyi egyházi építészetben való megjelenéséről értekezett. Szőke Balázs a rudabányai református templom késő gótikus átépítésének elméleti rekonstrukcióját vezette fel, rámutatva az 1525-ös évszámú zárókövel datált muzsnai (Moșna, Meschen) evangélikus templom boltozatának és ablakainak hasonló megoldásaira: a két épület mestere nem volt azonos, de hasonló iskolázottságú lehetett.

A „Székesegyházak” szekcióban Buzás Gergely a Magyar Királyság korai székesegyházairól – Veszprém, Pécs, Gyulafehérvár, Kalocsa, Csanád – való ismeretünket és saját feltételezéseit foglalta össze. Emődi Tamás a váradai (Oradea) középkori székesegyház nyugati részén a korábbi kutatgatások és kutatások, valamint későbbi épületek által erősen bolygatott helyszín és a helyreállítási projekt szorításában 2014 és 2018 között végzett ásatásokról számolt be: a „feltárások a lehetőségekhez és az elvárásokhoz képest talán csekélyebb mennyiségű eredményt hoztak, mégis összességében tisztult a középkori püspöki központ egyházi épületeiről alkotott képünk”. Ileana Burnichioiu a gyulafehérvári fejedelmi palota keleti részén, csak az épület belsejében 2014–2017 között végzett falkutatást ismertette. Ásatásra eddig nem volt mód, és az erősen köpenyezett falfelületek is erősen nehezítik a munkát. Központi feladatnak tekintették a palota és a székesegyház közötti egykori közlekedési kapcsolatok tisztázását, a részleteknek a középkoron belüli pontosabb keltezéséhez azonban egyelőre nem elégségesek az adatok. Halmos Balázs és Maróty Katalin a gyulafehérvári székesegyház és az esztergomi várpalota („Fehér-torony”) lehetséges építészeti-formai kapcsolatait mutatta be. Munkájuk alapját mindkét épület falfelületeinek általuk elkészített, nagy léptékű rajzi felmérése alkotta. Hozzászólásában Marosi Ernő az általánosan elterjedt esztergomi névhasználat téves voltára mutatott rá: nem toronyról, hanem Pfalz-típusú palotáról van szó.

A 2013-as konferencián Daniela Marcu-Istrate az előző két évtized legnagyobb szabású erdélyi műemlék-helyreállításához, a gyulafehérvári (Alba Iulia) székesegyház munkálataihoz kapcsolódó régészeti feltárásokat mutatta be. Most nem kevésbé fontos emlék, a nagyszebeni evangélikus templom általa vezetett kutatásai egész szekció témáját alkották – ez mindenképpen a konferencia egyik csúcspontját jelentette. Az épület körül már 2005-ben feltárultak a mintegy 2000 sírt tartalmazó temető és föld alatti falmaradványok részletei.⁸ 2018-tól a templom teljes körű belső helyreállítását előkészítendő a hosszházban, a szentélyben és a sekrestyében lett mód ásatásra (sikerült meggyőzni a megbízó egyházat arról, hogy nagy területre terjeszthessék ki a munkát), a régészek még a konferencia előtti napokban is az árkokban dolgoztak. (A nyugati előcsarnok, a ferula vizsgálatára is mód lesz a későbbiekben.) A munka mérete több intézmény alkotta konzorcium és sok szakember közreműködését igényelte. A hosszház kutatásáról az ásatásvezető Daniela Marcu, a szentély ásatásáról Maria és Ioan Marian Țiplic számolt be, majd az 1905–1911 között felhordott új vakolatok kutatói megfigyelés nélküli leverését követően a beállványozott falfelületek vizsgálatára és felmérésére módot kapó Radu Lupescu adta közre tapasztalatait. Kiderült, hogy már az 1200 körül emelt, román kori előzménytemplom is háromhajós, háromapszisos, nyugati karzatos, bazilikális épület volt, 1,5-2 méter vastag falakkal. A kolonizáció létrehozta település már alapításakor olyan fontos, központi szerepet játszott, hogy első temploma is reprezentatív típusú volt – jelentőségét az is mutatta, hogy az ásatásból ismert korábbi gyulafehérvári székesegyházhoz hasonló méretű volt. Az első épületnél csak mintegy 4 méternyivel szélesebb, a 14. század közepétől a 16. század közepéig felépült, mai gótikus templommal a korábbi körülépítették, vagyis az utóbbit mindaddig használhatták, ameddig fennállása az új befejezését nem hát-

ráltatta. Elbontásakor viszont lényegében csak azt hagyták meg belőle, ami a góti-kus épülethez is felhasználható volt alapozásként – belőle stilárisan értékelhető részletet egyedül az apszis lábazati része hordoz (keltezéséhez a temető nyújt segítséget). Kiterjedt nyomai kerültek elő mind a föld alatt, mind a falfelületeken a középkori szentélyrekesztőnek (lettner), és az eredeti vakolatrétegek csekély maradványai – a legjelentősebb egy liliomdíszes felszentelési kereszt – az épület egykori kifestéséről tanúskodnak. A programfüzetben közölt egyik kép a kőleletek között több sírkőtöredéket dokumentál. Az előadásban egyedül a báró Samuel von Brukenthal (†1803) a kripták 19. század közepi kiürítésekor érintetlenül hagyott sírja mellett a padló alatt talált ép sírkő, Matthias Armbruster polgármester (†1542) sírlapja került említésre. Eddig csak felirata volt ismert Samuel Mökesch 1839-ben publikált írása alapján.⁹

A szebeni blokk végén, programon kívüli felkérésre, a néhány évvel ezelőtt a templom fedélszéke dendrokronológiai vizsgálatát végző Botár István is beszámolt eredményeiről. A különleges értéket képviselő, összetett ácsszerkezet többperiódusú. A szentély fedését 1392/93-ban és 1394/95-ben kivágott fákból faragott gerendák keltezik, 1338/39-re datálható, hosszú elemei a korábbi épület tetőzetének itt másodlagosan felhasznált elemei lehetnek. A kereszthajó déli részén és a négyzet fölött 1351/52-es és 1352/53-as, a hosszház tetőzetében 1362/63-as és 1363/64-es kivágású gerendák jelzik az építkezés egykori időbeli haladását.

A konferencián a középkori templomok falképdíszeiről több előadásban is lehetett hallani, így Feketegyarmat és Nagyszeben kapcsán, maga a „Falképek” szekció azonban csupán két előadásból állt. Lángi József a használaton kívüli érabrányi (Abram) régi református templom, Kiss Lóránd pedig a marosvásárhelyi (Târgu Mureș) Vártemplom falképtöredékeiről számolt be. Ahhoz képest, hogy az elmúlt mintegy negyedszázadban a középkori Magyarország művészeti emlékanyagának legnagyobb bővülése különösen az erdélyi és felvidéki új leleteknek köszönhetően a falképfestészet területén következett be,¹⁰ ez a blokk kissé vérszegénynek tűnhetett. Az érabrányi szentély falképdíszje ugyanakkor korai – még Árpád-kori – voltával, a marosvásárhelyi pedig egy az ezen a területen régóta hiányolt Szent László-legendával igencsak fontos szerepet játszhat majd a Kárpát-medence középkori falfestészet emlékanyagának egyre esedékesebb összefoglaló elemzése során.

A „Kolostorok” szekció öt előadását Daniela Tănase indította az egresi (Igrîș) ciszterci kolostorról szóló beszámolóval. A korábban ismeretlen helyszínű együttest a temesvári (Timișoara) Bánsági Nemzeti Múzeum (Muzeul Național al Banatului) és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem georadaros kutatásai azonosították 2013-ban. A 2016-ban kezdődött tervásatások során feltárták a templom déli fala, a temetkezések sorában előkerült egy a csontokon látható sérülések alapján feltételezhetően a tatárjárással összefüggésbe hozható tömegsír. A leletek között említést érdemelnek a kőből és vörös márványból faragott építészeti részletek, valamint egy kristálypohár töredékei. Florin Mărginean, Csók Zsolt és Keve László az Arad megyei Dienesmonostora helyének ugyancsak geofizikai módszerű azonosításáról számolt be, a területen egy kelet–nyugati tájolású objektum ismerhető fel, és a terepbejárás során travertin kőelemeket is találtak. Ugyancsak Dienesmonostorához kapcsolódott Weisz Attila és Kovács Zsolt előadása, akik a közeli borosjenői (Ineu) vár 16. század közepi átépítéséhez másodlagosan felhasznált, román kori faragványokról, köztük vörös márvány oszloptörzsekről adtak hírt – a várból került az 1870-es években a budapesti Magyar Nemzeti Múzeumba egy szíren alakos fejezet is, amelyet hagyományosan a monostorhoz köt a szakirodalom. Soós Zoltán az Erdélyben és Arad környékén eddig kolostorokban (Bizere, Alvinc [Vințu de Jos], Beszterce, Marosvásárhely) feltárt négy padlófűtést (hypocaustum) vette sorra. A 13–14. századi fűtési rendszerek helyét a 15. századtól a jóval ol-

csöbb és hatékonyabb cserépkályhák vették át. Feld István a kolostorok erősítései eddig átfogóan még nem tárgyalt témáját vázolta az Árpád-kortól a török korig terjedő időszakból, közel tucatnyi helyszín eddig csak másodlagos fontosságúnak gondolt leletei, történeti felmérései és épületrészletei alapján.

Az utolsó szekció „Kapcsolódó kérdések” cím alatt négy olyan előadást tartalmazott, amelyek írott vagy 18–20. századi rajzi források vizsgálatával szolgáltak adalékokkal a középkori egyházi építészet kérdéseire. Kőpeczny Zsuzsanna a Temesköz késő középkori udvarházainak kutatása során az azokhoz kapcsolódó templomok és udvari kápolnák az oklevelek elemzésével nem megoldható kérdéseire hívta fel a figyelmet: a természettudományos módszerű terepvizsgálatok és a régészeti ásatások adhatnak választ például az egyházi építmények körüli erősítések, árkok, falak értelmezéséhez. Ehhez Mácsalaka (Maşloc) középkori erődítményét mutatta be esettanulmányként. Hegyi Géza a szórványos okleveles források alapján az egyházi közigazgatási hierarchia legalsó fokát jelentő eszperesi kerületek területi rekonstrukciójára vállalkozott Erdélyben. Terdik Szilveszter három északkelet-magyarországi templom – Zemplénagárd görög katolikus, Erdőbénye római katolikus és Taktabáj református temploma – olyan barokk átalakítási, illetve újjáépítési terveit mutatta be, amelyekből következtetni lehet az egykori középkori épületekre. Kovács Gergely a Foerk Ernő építésztől az I. világháborút megelőzően vezetett, szász erődtemplomok rajzi rögzítését célzó nyári ipariszkolai felméréző programok műemlékvédelmi, építészettörténeti eredményeivel, a rajzok ma már pótolhatatlan dokumentumértékével foglalkozott előadásában. A budapesti műemléki gyűjtemények 1872 óta gyarapodó, páratlan forrásértékű rajzi- és fényképanyagára a korábbi előadások és a poszterkiállítások közül is sok hivatkozott, ahogy arra is, hogy a 2016 májusától zár alatt lévő anyag kutathatósága mennyire központi kérdése a Kárpát-medence számtalan műemléke folyamatban lévő és tervezett helyreállításának. A konferencia zárásakor a gyűjtemények kezeléséért 2017 vége óta felelős Magyar Művészeti Akadémia képviselőjében jelen lévő Kőszegi Géza, a MÉM–MDK: Magyar Építészeti Múzeum – Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ megbízott vezetője ígéretet tett arra, hogy a gyűjtemények csak jó pár év múlva várható végleges elhelyezéséig egy ideiglenes raktáráépületben a bedobozolástól eltelt három és fél év után, 2019 őszétől hozzáférhetővé és kutathatóvá teszik a nélkülözhetetlen forrásanyagot.

Ahogy a poszterkiállítások, úgy az előadások jelentős része is világosan mutatja, hogy manapság a Kárpát-medence építészettörténeti terepmunkái – legyen szó akár régészeti ásatásról, akár a felmenő falak vizsgálatáról – egyértelműen az alkalmazott tudomány kategóriáival írható le. A poszterkiállítások és előadások együtt negyvenet kitevő programpontjai közül csak 16 – pontosan 40 százalék – számolt be valamilyen mértékben alap kutatások közé számító vizsgálatokról, így topográfiai, történeti, technikatörténeti témákról, korpusz jellegű gyűjtőmunkákról. A többség a műemlékvédelem, épülethelyreállítás segédleteként végzett (alapvető fontosságú!) kutatásokról szólt. Előre tervezett „tervadás” eredményeiről talán csak a pilisszentkereszti ciszterci kolostor Gerevich László vezette, évtizedekkel ezelőtt befejezett, a feldolgozó munkához azonban máig munícióval szolgáló ásatásához kapcsolódó előadás, valamint az egresi (Igris) ciszterci kolostor kutatási programbeszámolója tájékoztatót.

A konferencia romániai előadásai lefedték Erdély egész területét. A romániai szakemberek többsége az illetékes megyei vagy városi múzeumok munkatársa: hét megyei intézmény és nyolc városi vagy kistérségi múzeum, továbbá öt erdélyi egyetem és egy-egy bukaresti és kolozsvári akadémiai intézet régészei, művészettörténészei, történészei szerepeltek a programban. A restaurátorok mind Romániában, mind Magyarországon „szabadúszók”. A magyarországi szereplők is múzeumok, budapesti egyetemek és akadémiai intézetek munkatársai voltak. Ha eltérő

okokkal is magyarázható, de nem véletlen, hogy legalább a nevükben műemlékvédelmi intézményekből csak egy előadás volt eredeztethető – a szétvert magyarországi műemléki szervezet egykori munkatársai különböző intézményekbe menekülve próbálják meg szaktudásukat hasznosítani.

A szatmári konferenciák rendszeresen jó alkalmat kínálnak fontos szakkönyvek bemutatóira – az előadók és az érdeklődő hallgatóság az ilyen publikációk legfontosabb célközösségét alkotják. Ebben az évben ebből a szempontból is gazdag volt a program, minden napra jutott egy-egy ismertetés. Diószegi Istvánnak, a budapesti Teleki László Alapítvány igazgatójának az intézmény erdélyi középkori templomokkal kapcsolatos tevékenységét felvázoló előadásához kapcsolódott a Kárpát-medencei műemlék-helyreállításokat támogató Rómer Flóris Terv tevékenységének szentelt, reprezentatív kiállítású kötet bemutatása.¹¹ A tizenhét egyházi épület, építmény, templomi berendezés műemléki kutatási eredményeit, új leleteit, a helyreállítást-restaurálást számba vevő kiadványt a szerkesztő Kollár Tibor ismertette. Tari Editnek rövidebbel a konferencia előtt – még tavalyi évszámmal, de valójában már 2019-ben – megjelent, harminc év gyűjtőmunkáját tartalmazó, impozáns katalógusa a Kárpát-medence középkori kő keresztelődmedencéit dolgozza fel.¹² Ismertetésében Lóvei Pál kiemelte, hogy a munka a még a 19. század második felében pozitívista programként Ipolyi Arnold, Rómer Flóris, Henszlmann Imre munkásságában megjelent, majd a 20. század ötvenes-hatvanas éveiben több témában Radocsay Dénes, Garas Klára, Aggházy Mária munkáiban kiteljesedett korpusz-program méltó utóda.¹³ Szinte a nyomdából került a bemutató helyszínére a pályázati program előírásainak megfelelően még 2015-ös évszámú folyóirat-kötetként valójában 2019-ben megjelent, a fenti kettőhöz hasonló magas minőségben nyomtatott tanulmánykötet az Arad közeli Bizere monostorátása kapcsán 2014-ben Gyulafehérvárott rendezett, nemzetközi konferencia előadásaival¹⁴ – bemutatására Soós Zoltánt kérték fel. A kötetet is szerkesztő, a konferenciát és a hozzá kapcsolódó kiállítást rendező Ileana Burnichioiu és legfontosabb munkatársa, Adrian Andrei Rusu vezette – a leglátványosabb, a Kárpát-medencében páratlan lelettel, az apátsági templom mozaikdíszeivel fémjelzett – kutatások európai jelentőségét jól mutatja a romániai, magyarországi, horvátországi szerzőkön kívül angliai, francia, lengyelországi, csehországi, katalóniai/olaszországi előadók és tanulmányírók közreműködése.

A konferenciák „könyvtermését” nem csupán a hivatalosan bemutatott munkák alkotják. Jó alkalom ez arra, hogy a résztvevők az arra leginkább fogékony körben népszerűsítsék saját friss publikációikat. Marosi Ernő például az Esztergom és az erdélyi Kerc korai és klasszikus gótikus építészeti maradványainak, faragványos emlékeinek szentelt, nagyszabású tanulmánya különlenyomataival szolgált.¹⁵ Jómagam számos fontos, az erdélyi kutatások sokoldalúságáról, a műemléki helyreállítások változatos köreiről vagy akár szép helytörténeti vizsgálatokról tanúskodó művel gazdagodtam a kollégák jóvoltából.¹⁶ Még moldvai téma szép kiállítású feldolgozása is akadt a publikációk között.¹⁷

Az új kiadványok sorában fontos szerepet játszik a konferencia a fentiekben már többször említett programfüzete is.¹⁸ Valójában A4-es méretű, 103 oldalas, ISBN-számmal ellátott, háromnyelvű könyv, 130-nál több, nagyobbrészt színes ábrával, amelyet a rendező múzeum a jelentősebb könyvtáraknak is el kíván küldeni.

A konferencia zárására Marosi Ernőt, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagját kérték fel a szervezők. Mondanivalóját a régiók művészettörténete gondolatlan indította,¹⁹ és az örökségközösségre – „az örökségközösség olyan személyek összessége, akik magukénak érzik a kulturális örökség bizonyos különleges vonatkozásait, melyeket együttműködés keretei között óvnak és adnak át a jövő generációknak”²⁰ – történő hivatkozással erősítette meg. Az örökségközösség fogalma segítségével jól indokolható például a határon túli műemlékek helyreállításá-

hoz nyújtott magyarországi kormányzati támogatás gyakorlata, a konferencián a megnyitáskor, könyvbemutatón és konkrét épületek kapcsán többször is említett Rómer Flóris Terv. Marosi Ernő kiemelte azt az emlékezetes momentumot, amikor az országba a középkorban befogadott százsz bevándorlók alkotta szebeni evangélikus templom kutatásában közreműködők egymás mellett ültek a pódiumon, alapvető fontosságú, legfrissebb kutatási eredményeikről számolva be.

A konferencia sok érdekességgel szolgált, és bár az összesen negyven előadás színvonala, mint mindig, mutatott szóródást, de az átlagszínvonal meglehetősen magas volt, és sok egészen kiváló programpont akadt. Legalább ennyire fontos volt azonban a kollegiális-baráti légkör, a két ország szakembereinek az előadásokat követő, élénk beszélgetése, szakmai vitája és a hivatalos programon kívüli, kötetlen eszmecsereje is. Számomra – Budapest viharos életéből kiszakadva – a konferencia két és fél napja idején Szatmárnémeti múzeuma és a közös étkezéseknek helyet adó szálloda, a késő estig tartó szakmai beszélgetésekkel a béke szigetét jelentette.

A program végén Szócs Péter Levente tájékoztatta a résztvevőket, hogy az előadásokból összeállított kötetet 2020-ban tervezik kiadni. A konferencia és az előadások színvonalát, a témák fontosságát és érdekességét tekintve ez valóban nagyon fontos lenne.

■ JEGYZETEK

1. Vö. Lővei Pál: *Középkori egyházi építészet Erdélyben. 8. nemzetközi tudományos konferencia. Műemlékvédelem LVII(2013).* 118–120.
2. *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania / Középkori egyházi építészet Erdélyben / Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania* (I.) Coord. Kiss Imola – Szócs Péter Levente. Editura Muzeului Sătmărean, Satu Mare, 1999; II. Coord. Adrian Andrei Rusu – Szócs Péter Levente. 2002; III. Coord. Daniela Marcu-Istrate – Adrian Andrei Rusu – Szócs Péter Levente. 2004; IV. Coord. Szócs Péter Levente – Adrian Andrei Rusu. 2007; V. Coord. Szócs Péter Levente. 2012.
3. Adrian Ioniță – Daniela Marcu-Istrate – Sebastian Dobrotă: *The Fortress in Feldioara/Marienburg from the Teutonic Knights to the Modern Age.* Editura Foton, 2017.
4. Ott végezték az eddig ismert berakások anyagvizsgálatait is, az eredményeket ld. Lővei Pál – Tóth Mária: *Középkori színes paszták, kőragasztók és festékek anyagvizsgálatai (Esztergom, Pilis, Gyulafehérvár, Kassa).* Művészettörténeti Értesítő 60(2011). 187–194. A konferencián folytatott szakmai beszélgetések eredményeképp az ott idő híján be sem mutatott, berakások technikájú szebeni sírlapleletekből is sor kerülhet majd mintavételre és anyagvizgálatra, Daniela Marcu-Istrate és Radu Lupescu segítségével.
5. Lővei Pál: *A tömött vörös mészkő – „vörös márvány” – a középkori magyarországi művészetben.* *Ars Hungarica* XX(1992). 2. 3–28; Uő: „Virtus, es, marmor, scripta”. *Vörös márvány és bronzbetű.* In: Bodnár Szilvia et al. (szerk.): *Maradandóság és változás. Művészettörténeti konferencia, Ráckeve, 2000.* MTA Művészettörténeti Kutatóintézet – Képző- és Iparművészeti Lektorátus, Bp., 2004. 53–71; Uő: *Bíbor Esztergom – a Szent Adalbert-székesegyház, a Bakócz-kápolna és a királyi/érseki palota vörösmárványa.* In: Hegedűs András (szerk.): *Metropolis Hungariae. Esztergom Budapesti Főegyházmegye Prímási Levéltára.* Esztergom, 2017. (Strigonium Antiquum VIII.) 96–106. A természettudományos anyagvizgálatokról: Pintér Farkas – Szakmány György – Lővei Pál – Tóth Mária – Demény Attila: „Vörös márvány” faragványok nyersanyaglelőhelyeinek kutatása. *Műemlékvédelmi Szemle* 11(2001). 53–70.
6. Tari Edit: *Az erdélyi kő keresztelőkümedencék kutatása I. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiséggyűjteményéből, Új sorozat VI–VII. (XVI–XVII)* (2011–2012). 173–196.
7. Dóra Mérai: *Memory from the Past, Display for the Future. Early Modern Funeral Monuments from the Transylvanian Principality.* PhD Dissertation, Central European University Budapest, 2017.
8. Daniela Marcu Istrate: *Sibiu. Piața Huet. Monografie arheologică I–II.* Editura ALTIPI, Alba Iulia, 2007.
9. Samuel Mökesch: *Die Pfarrkirche der Augsburg. Conf. Verwandten zu Hermannstadt.* Hermannstadt, 1839. 97. (§ 113); Ioan Albu: *Inscripții der Stadt Hermannstadt aus dem Mittelalter und der Frühen Neuzeit.* Hermannstadt–Heidelberg, 2002. 40. (33. sz.), 320.
10. Vö. Lángi József – Mihály Ferenc: *Erdélyi falképek és festett faberendezések* 1. Bp., [2002]; Lángi József – Mihály Ferenc: *Erdélyi falképek és festett faberendezések* 2. Bp., 2004; Lángi József – Mihály Ferenc: *Erdélyi falképek és festett faberendezések* 3. Bp., 2006; Jékely Zsombor – Kiss Lóránd: *Középkori falképek Erdélyben. Értékmérés a Teleki László Alapítvány támogatásával.* Szerk. Kollár Tibor. Bp., 2008; Jékely Zsombor – Lángi József: *Falfestészeti emlékek a középkori Magyarország északkeleti megyéiből.* Szerk. Kollár Tibor. Bp., 2009.

11. Kollár Tibor (szerk.) – Diószegi László (társszerk.): „... ideje az építésnek ...” A Rómer Flóris Terv műemlék-helyreállításai. Teleki László Alapítvány, Bp., 2018.
12. Tari Edit: *Köbe faragott liturgia. A Kárpát-medence középkori kő keresztelődmedencéi*. Magyar Nemzeti Múzeum, Bp., 2018.
13. A részletes könyvismertetés az Archaeologiai Értesítőben megjelenés alatt.
14. Ileana Burnichioiu (ed.): *Monastic Life, Art, and Technology in the 11th–16th Centuries*. Annales Universitatis Apulensis. Series Historica, Special Issue. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, Editura Mega, 2015 [2019].
15. Marosi, Ernő: *Die Kathedrale „Esztergom II.” Der Bau der St. Adalbertskathedrale im 12. Jahrhundert*. Acta Historiae Artium LIX(2018). 69–142.
16. Daniela Marcu Istrate (ed.): *Cetatea Arud. Repere istorice și arheologice / Erdőd vára. Történeti és régészeti adatok / Arud Fortress. Historical and archaeological data*. Editura Mega, Cluj-Napoca, 2015; Daniela Marcu Istrate (coord.): *Redescoperirea trecutului medieval al Braşovului: curtea Bisericii Negre / Unearthing the Medieval Past of Braşov: the Black Church Yard*. Editura Mega, Cluj-Napoca, 2015. (Redescoperirea trecutului medieval al Transilvaniei, Volumul I.); Attila Weisz: *The Calvinist Church on Farkas Street*. Cluj-Central District Calvinist Parish, Cluj-Napoca/Kvár, 2016 (revised edition); Letiția Cosnean Nistor – Ileana Burnichioiu (eds.): *Palaces, Castles, and Manor Houses of Medieval and Early Modern Times = Annales Universitatis Apulensis. Series Historica 21/I. „1 Decembrie 1918”* University of Alba Iulia, Editura Mega, 2017; Enyedi Anna Regina: *Az egykori Aranyzarvas Fogadó*. Nagykároly Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatala, Nagykároly, 2019. (Históriás épületeink).
17. Adrian Andrei Rusu – Radu Lupescu – Paraschiva Victoria Batariuc (+): *Lapidarilul mănăstirii Putna*. Editura Mitropolit Iacov Putneanul, Putna, 2018.
18. Szócs Péter Levente.(szerk.): *Architectura religioasă medievală din Transilvania / Középkori egyházi építészet Erdélyben / Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania. Conferință științifică internațională ediția a IX-a / 9. Nemzetközi tudományos konferencia / 9th International scientific conference*. Konferencia előadás-kivonatok. Satu Mare / Szatmárnémeti, 11–14 aprilie 2019 / 2019. április 11–14. Szatmár Megyei Múzeum, 2019.
19. A régiók szerepének fontosságáról több korábbi előadásában és tanulmányában is értekezett már Marosi Ernő: *Régiók Magyarország gótikus falfestészetében* [előadáskivonat]. In: *Regionális és európai kapcsolatok Kelet-Közép-Európa falfestészetében*. Nemzetközi tudományos konferencia, 2009. április 23–25. Balatonfüred, Hotel Silver Resort. Teleki László Alapítvány, Bp., 2009. 1–2; Uő: *Magyar(országi) művészettörténet – régiók művészettörténete*. In: *Colligite fragmenta! Örökségvédelem Erdélyben*. Örökségvédelmi konferencia, Bp., ELTE 2008. Főszerk. N. Kis Tímea. ELTE BTK Művészettörténeti Intézeti Képviselő, Bp., 2009. 9–19; Uő: *Falképek a középkori Magyarország északkeleti részéről*. In: Jékely Zsombor – Lángi József: i. m. (9. jegyz.) 7–25.
20. Az örökségközösség a 2005-ben Faróban született „Európa tanácsi keretegyezmény a kulturális örökség társadalmi értékéről” című dokumentum egyik fontos fogalmi újítása, az idézett definíció: (2. cikk, b pont). Vö. 199. számú *Európa Tanácsi Keretegyezmény. A kulturális örökség társadalmi háttéréről*. Faro, 2005. X. 27. (Fejérdy Tamás fordítása.) Műemlékvédelem LIV(2010). 125–130; Lővei Katalin: *A többszörös kulturális kötődés fogalma újabb nemzetközi dokumentumok tükrében*. Műemlékvédelem LV(2011). 129–132.

